

Михайло Олійник

Дорогі читачі! У минулому числі нашого часопису зазначалося, що в лютому цього року гостем нашої семінарії був отець-диякон Михайло Олійник, котрий виступив зі словом про ікону в ході творчої зустрічі семінаристів під назвою «Ікона – це...», а наслідком цієї події стало започаткування в семінарії іконописної студії під проводом диякона Михайла Олійника. З Божого благословення на сьогоднішній час теоретичні та практичні зустрічі з іконопису відбуваються щотижня для всіх охочих семінаристів. Сподіваємось, незабаром зможемо мати колекцію власних ікон, нехай і «учнівських», але написаних руками семінаристів. Нехай Господь Бог допомагає нам в цьому!

Подаємо для вашої уваги деякі думки, висловлені отцем-дияконом у виступі під час зустрічі «Ікона – це...», а також відповіді на запитання, поставлені слухачами із залу.

Літопис Руський, описуючи події 6495 року (987 по Р.Хр.), розповідає про те, що коли русичі мали намір прийняти християнство, то князь Володимир вислав послів в різні краї, щоб довідатись про різні релігії. І коли вони перебували в Соборі Святої Софії у Константинополі, то були вражені красою храму, величчю богослужінь і милозвучністю співу. «...І не знали, чи вони були на небесах, чи на землі. Нема бо на землі такого видовища, чи краси такої, щоб зуміли порівняти з нею. Знаємо тільки, що там Бог із людьми перебуває». Слова Літопису вказують, що при виборі релігії і віросповідання важливу роль відіграло високорозвинуте естетичне відчуття слов'ян-русичів. Їхня релігійність ґрунтувалася, в першу чергу, на відчутті краси та естетичності. Саме через красу літургійних дійств, ікон, облаштування храму християнство змогло промовити до русичів. Отож краса у своєму глибинному значенні була справді однією з основних засад слов'янської культури і духовності.

Яскравим взірцем дії звичайних храмових ікон є приклади з життя великих мужів нашої Церкви. З найвідоміших випадків згадаємо свідчення про покликання до служіння Богові через особливий вплив ікони в житті священномученика Йосафата Кунцевича: «...І немов наврочений, стояв перед іконами, неначе задивлений у вікна іншого світу серед тиші, півсмерку і запаху кадила. А коли став перед іконою Христа і довго дивився, золота іскра відірвалася від ікони і вдарила його в саме серце, аж заболіло» .

Зі спогадів великого святителя-подвижника Андрея Шептицького: «Я серцем відчував красу нашої старовинної ікони. Я був, відай, дуже малим хлопчиком, коли в нашій старенькій дерев'яній церкві в Прилбичах, стоячи перед іконостасом, відчував ту якусь незрозумілу емоцію, що я її нині назвав би артистичною емоцією... Гератичні постаті в іконостасі, на мене звернений зір Христа Спасителя і св. Його Матері та якась містична темрява, в якій світили тільки свічки, і їх відблиск на золотих тлах ікон, дим кадила, що возносився до неба разом із звуками пісні, – все це складалося на якесь вражіння, таке глибоке, яке ледве коли в життю пам'ятаю. А глибоке вражіння було якраз тому, що, поза тими зовнішніми проявами, відчувало серце якусь таємну глибіню, що, наче промінчик, спливав на душу з-поза світу, неначе з небес» .

Духовність таких великих подвижників, якими були і святий Йосафат Кунцевич, і митрополит Андрей Шептицький, виховувалась на глибокій містиці нашої літургійно-мистецької традиції, однією із важливих складових якої є ікона.

Зайшовши в музей чи до старого українського храму, відчуваємо на собі особливу дію ікони. На жаль, в теперішній час ікону майже забуто... Духовність нашого (та й

будь-якого іншого) народу складається з багатьох чинників. Церковне життя – це і Літургія, і народні побожні звичаї, і соціальне чи будь-яке інше служіння Церкви. Однак надзвичайно велику роль в духовному житті народу відіграє і церковне мистецтво, зокрема в середовищі храму, де сходиться народ Божий. Проте в сучасному церковному житті ікону часто поміщають на другий плян, мовляв, маємо важливіші питання (канонічні, пастирські, соціальні та інші), ікона ж може почекати. Насправді ж в усіх згаданих «важливіших» питаннях не можна обійтися без молитви. А ікона – це молитва, творена іконописцем, котрий виявив її у фарбах, висловив у богословських образах. І саме молитва перед образом є дуже близькою для нашої релігійної традиції.

«Ікона» та «образ»: яка між ними відмінність?

Дехто вважає, що образ та ікона – різні речі. Щоб не виникало двозначности, слід знати, що «образ» – це український переклад давньогрецького слова «ікона». Слова «ікона» і «образ» упродовж історії українського іконопису були взаємозамінними. У руських літописах домонгольського періоду вживається слово «ікона»: «...[Войцех] знищив правдиву віру і відкинув руське письмо, і запровадив письмо латинське і віру, і попалив ікони правдивої віри ...» ; «...посуд церковний та ікони ...» (йдеться про оздоблення Десятинної церкви в Києві). Вживання слова «ікона» в ранній період українського християнського мистецтва є цілком зрозумілим, адже ікона прийшла в Україну з Візантії, як і її назва. У документах та підписах на іконах XV-XVII ст. уже вживається українське слово «образ»: «образ цей був намальований... таким-то іконописцем, тоді-то» (підписи на іконах майстра Димитрія і Федоска, маляра із Самбора), що очевидно пов'язано з піднесенням в Україні власної національної самосвідомості та культурного розвитку в цей час. І там не йшлося про щось інше, ніж про ікону. В кін. XVII-XVIII ст. в Україні, намагаючись певним чином протиставитися латинізації, наголошували на значенні ікони в Церкві та правилах її написання. Ось тоді знову почали вживати назву «ікона». Пізніше стали співіснувати два терміни: «ікона» та «образ». Таким чином, з початку XX ст. ці два слова існували без проблем.

Віднедавна, в час Відродження та звернення до джерел (переважно до візантійських), слово «ікона» почало вживатися на означення релігійного зображення, намальованого в східній традиції. В той же час багато хто «образом» називає живописне (не іконічне) зображення на релігійну тему. Але, як ми вже з'ясували, термінологічно – це неправильно. До художнього витвору митця на релігійну тему краще застосовувати назву «побожна картина» чи «картина на релігійну (біблійну або євангельську) тему», але не «образ». Тому що образ та ікона – це те саме. Повторюю, що «образ» – це український відповідник грецького слова «ікона».

Часто чуємо, що ікона повинна бути написана канонічно. Що це означає?

Вислів «канонічна ікона» вживається досить часто. Вважається, якщо ікона написана за певними правилами (як малюються очі, ніс, які кольори використовуються, які композиції творяться), то вона є канонічною. Насправді це не так, бо ми не з того починаємо свої висновки. Канон ікони – це зовсім не те, про що ми щойно сказали. Канон в іконі (якщо ми вже дуже хочемо вживати це слово, хоч його ніколи українці не використовували) – це молитва і богослов'я. Залежно від того, чи в іконі закладене богослов'я і молитва, можна розрізняти ікони, написані по-богословськи, і малюнки, зовні схожі на ікону. Іконописання – це велика таємниця спілкування Бога та іконописця, які важко описати словами.

Загалом можна сказати, що ікона дарується Богом. Іконописець – це християнин, котрий чує Божий поклик, вміє (або вчиться) малювати. Людина відповідає на Божий заклик своїми здібностями, і так «народжується» іконописець. Необхідно зауважити, що ікона починається з молитви. Іконописець має бути людиною молитви, яка всім своїм життям молиться.

У новозбудованих церквах важко знайти розпис із належними мистецькими та духовними якостями. В чому тут проблема?

Мистецтво на дошці чи в середовищі сучасного храму твориться залежно від рівня освіченості в церковному мистецтві замовника і самого художника, їх поглядів та вподобань. На жаль, більшість бригад художників, як і замовників, не володіють належним рівнем обізнаності й розуміння суті храмового розпису. Найчастіше сучасний розпис храму здійснюється за такою схемою: замовник іконопису (грумада, священник чи окремі люди) знаходять «майстерного» (і бажано недорогого) художника, який би вправно зміг скопіювати наявні в нього шаблонні, кільканадцять разів повторювані в інших храмах малюнки або замовлений взірць за правилом: «хто платить, той і замовляє музику». В кращому випадку, бачачи попередньо виконані художником твори, замовник покладається на самого майстра та його смак. Та і дуже часто сам художник вважає іконописання процесом копіювання підібраних на свій смак зразків мистецтва минулого (частіше, на жаль, низької якості та чужої традиції).

Звичайно, що якість іконопису завжди залежатиме від духовних якостей іконописця. Безумовно, іконописець повинен бути добрим художником, вправно володіти технічними прийомами живопису. Але необхідною умовою є насамперед певний духовний рівень іконографа, адже в основі творення ікони обов'язково має бути закладена молитва. В протилежному випадку творення образу зумовлене бурхливою фантазією автора або ж відбувається бездумно та часто непрофесійно, шляхом копіювання з невдалих взірців. Такі твори не матимуть нічого спільного з реальною особою Бога чи святого, тому і не можуть виконувати завдання, яке стоїть перед храмовим розписом.

Сучасна ікона часто є лише вираженням індивідуалізованої творчості самого автора, замкнутого у власному світогляді в стінах своєї майстерні. І якщо він не є повноцінним членом Церкви (в тому числі її частини – конкретної спільноти-парохії), а лише невеликої групи осіб із подібним світоглядом, – така ікона буде близькою і зрозумілою лише для нього та невеликого кола його товаришів. Тому іконописець повинен жити в Святому Дусі: бути людиною молитви, брати участь у Святих Таїнствах, жити Словом Божим, бути церковною людиною. Особливу увагу слід приділити якісній освіті церковного маляра, адже іконописці без богословської освіти допускають серйозні догматичні помилки.

Чи може іконопис змінюватися з часом? Часто вважають, що вершиною іконопису і взірцем для всіх було і залишається візантійське мистецтво.

Із цим не можна погодитись, адже богослов'я виражається мовою культури, мистецтва певної епохи, підґрунтям якого служать філософсько-світоглядні засади. Зміни філософських акцентів спричиняють зміни у мистецтві, зокрема церковному. Образ Бога, святого, поняття божественних істин та ін. набувають характерних рис в кожній епосі. Тому церковне мистецтво, якщо воно має вільні умови розвитку і не підвладне «царським указам», використовує для образотворення особливі виражальні стильові елементи

епохи, що є найкращим для живописного виявлення Первообразу в душі часу. Це, в свою чергу, сприяє тому, що Він (Первообраз) буде близьким для кожної людини, що живе та молиться в тому часі. Ця близькість допомагає відкрити людину на діалог-молитву. Таке живе і безпосереднє мистецтво допоможе наблизити людину до Бога і Божественного. Тому не можна шукати ідеалу іконопису лише в одній історичній епосі, ідеалізуючи її стиль, малярську технологію, підходи в образотворенні. Механічно відтворюючи, імітуючи лише давнє мистецтво, отримуємо штучний витвір, який не відповідатиме сучасним вимогам і завданням, що стоять перед іконописом. Згідно з цією позицією, український іконопис завжди відповідав духовним запитам народу, адже, втілюючи риси культури, був завжди «сучасним», а отже, був безпосередньою молитвою для тогочасної людини. Натомість деякі російські теологи-науковці, ідеалізуючи церковне мистецтво XV ст. та вважаючи його вершиною, після якої наступив занепад, намагаються дати раціонально-філософське і псевдонаукове підґрунтя такому дилетантському підходу до справи. Проте бажання затримати (законсервувати) певну епоху, стиль, підходи – це вже не богослов'я, а раціонально-теоретичні сентенції меланхолійного забарвлення з ностальгійною «сльозою» за «золотим віком».

Чи існує різниця в технології написання ікони в українській та інших традиціях? Відмінності існують. Причина їх в дещо відмінному розумінні іконопису в різних християнських культурах. Звідси і різні підходи до самого творення ікони. Аналіз ікон різного часу показують, що навіть в технології створення ікони втілюються певні богословсько-філософські погляди, притаманні для культури окремого народу. Українська Церква має своє особливе богослов'є, і тому й ікона має свої особливості. Для людини Руси-України божественна дія актуалізована у повсякденні, а це завжди спонукало до того, що у формах, колориті автор шукав не ідеальний позареальний зразок форми, технологічно ідеально проведену лінію, ідеально, «не по-земному» нанесену фарбу, а щось інше, важливіше.

Натомість особливо велика увага до «ідеальної» технології в певні періоди притаманна візантійському (зокрема, константинопольському, «двірцевому») малярству та російському (зокрема, московському, «офіційному»). Від XVI ст. в Росії створювалась особлива технологія виконання рисунку, записана в так званих «порадах для іконописців» – «Єрмініях». У цей час почали користуватися готовими зразками-прорисами, малюнок з яких, часто навіть без будь-якої творчості, переносився основним майстром на підготовлену дошку ікони. Після того скопійований на дошці малюнок видряпували («знаменували») металевим грифелем. «Знаменщик» мусив бездоганно перебити «ідеальний» рисунок для подальшого розмальовування, щоб «травщик» (той, хто малював лише рослини) і «долічник» (малював усе, крім ликів), не змогли яким-небудь чином змінити рисунок.

Така технологія не застосовувалась в іконописі України-Руси, що підтверджують наявні твори, серед яких не знайдемо хоча би двох подібних. На Україні не знайдено і взірців-«подлінників», на що вказував визначний український дослідник Г. Логвин та інші мистецтвознавці. На Русі-Україні не здійснювали технологічного поділу ремісників за операціями виконання. Кожна ікона залишалася єдиним і неповторним у своєму роді твором, виконаним від початку і до кінця одним художником; твором, що починається в молитві, котра відриває автора від матеріальної дійсності, відкриваючи духовне «бачення», і через дар образотворення виливається у конкретних мистецьких формах.

Звичайно, у цьому процесі має значення проведена лінія рисунку очей, губ, силуету, проте на першому місці в українському іконописі завжди була не технологічна ідеальність нанесення її (лінії) на площині твору, але лінія – як порух живого і безпосереднього духовного відчуття, як легкий, ненав'язливий і вказуючий рух ангела, діткнутий пензля іконописця. Іконопис починається через духовне піднесення. Тут можна сміливо говорити про вершину в богословсько-мистецькому процесі, що є даром благодаті. Ця благодать сходить від Бога в серце, йде від серця, відкриваючи духовне бачення, проходячи крізь ціле єство, переходить в руку з пензлем, який відтворює кожний духовний порух. Це і є ісихазм в іконописанні.

Існує думка, що ікона Пресвятої Родини не є притаманною візантійській традиції та дещо суперечить східному богослов'ю, оскільки на такій іконі Йосиф виступає батьком Ісуса, але справжнім батьком Христа є Отець Небесний – Особа Пресвятої Тройці.

Прихильники такої думки твердять, що справжньою родиною Ісуса Христа є саме Пресвята Тройця. Прокоментуйте, будь ласка, ці думки.

Думаю, що не потрібно прагнути завжди орієнтуватися саме на візантійський канон.

Багато того, про що говорить візантійська традиція, – це її власний спосіб богословлення, її спосіб вираження думки. У візантійських іконописних канонах вкладені властиві саме їй богословські підходи. Тому коли говоримо про іконопис Руси-України, що має давні візантійські корені, це не означає, що всі українські ікони мали б завжди дотримуватись візантійських канонів. В Україні, як зазначалось на початку, витворилися свої способи богословлення, що проявляється і в іконописі.

У Візантії, наприклад, заборонялося зображати Бога-Отця, така заборона була прийнята і в Московській Церкві на Стоглавому Соборі. Вказувалось, що Ісус Христос у воплощенні став видимим, тому Його, безумовно, можна зображати, а ось Отець – невидимий, тому Його зображати не можна. Проте іконографія Росії все ж представляє нам Бога-Отця на іконах під назвою «Отечество», три особи Божі присутні і на іконах Старозавітної Трійці. Зображаючи певним чином Бога-Отця, ніхто ані в Україні, ані в Росії не хотів ствердити, що Він – видимий. А зображаючи невидимого Святого Духа у вигляді голуба, гадаю ніхто не уявлятиме, що Третя Особа Божа саме так виглядає. Коли потрібно показати дію Отця, ми можемо певним чином Його зобразити, не заперечуючи Його невидимости. Важко повірити, що хтось в іконі Пресвятої Родини заперечує віру в Бога-Отця, як і не заперечується те, що саме Бог-Отець є Батьком Ісуса Христа. Досвід Церкви показує, що на іконах зображали земну родину Ісуса Христа (Йосифа і Марію з Ісусом) і це не викликало богословських проблем, тому не потрібно «боятися» таких образів. Не потрібно завжди орієнтуватися тільки на Візантію, мовляв, так говорять візантійські канони і так має бути. Між іншим, Великої Імперії вже півтисячі років немає, натомість є досвід Церкви, яка і після падіння Візантії живе, розвивається і творить.

М. Олійник. Ікона – це... // Слово № 2 (39) (2009) с. 17-20